

Гунда О.О.,

старший викладач кафедри кримінального права та процесу Хмельницького інституту регіонального управління та права, кандидат юридичних наук

КОМПЕНСАЦІЯ МОРАЛЬНОЇ ШКОДИ – СПОСІБ ЗАХИСТУ ПРАВ УЧАСНИКІВ СІМЕЙНИХ ВІДНОСИН

Новий Сімейний кодекс України, прийнятий 10 січня 2002 року, здійснює регулювання сімейних відносин з метою зміцнення почуття обов'язку перед батьками, дітьми та іншими членами сім'ї, зміцнення сім'ї, як соціального інституту. Сімейний кодекс визначає засади шлюбу, особисті немайнові та майнові права і обов'язки учасників сімейних відносин, створює умови для побудови сімейних відносин на паритетних засадах, на почуттях взаємної любові та поваги, взаємодопомоги і підтримки, а особливого значення надає забезпеченню кожної дитини сімейним вихованням, можливістю її духовного та фізичного розвитку¹. Норми Сімейного кодексу утворюють цінність порозуміння, як засобу вирішення різноманітних проблем, відкидаючи будь-який диктат з боку когось із членів сім'ї. У цьому втілено утвердження ідеології ненасильства².

Зрозуміло, що в процесі здійснення сімейних прав є неможливими порушення, пов'язані з невиконанням або ухиленням від виконання сімейних обов'язків, що може бути підставою для застосування різноманітних способів захисту, передбачених у законодавстві. Одним із найбільш ефективних способів захисту сімейних прав та інтересів Сімейний кодекс передбачає відшкодування матеріальної та моральної шкоди.

Практична реалізація такого способу захисту пов'язана з проблемою відсутності точного формулювання критеріїв оцінки розміру компенсації моральної шкоди та загального методу кількісної оцінки його розміру. Майбутня правозастосовча діяльність вимагає своєчасного аналізу можливостей реалізації відшкодування моральної шкоди як способу захисту сімейних прав.

Проблемам відшкодування моральної шкоди присвячено чисельні наукові дослідження та публікації вітчизняних та іноземних вчених-правників: З.В. Ромовської, Р.О. Стефанчука, Л.В. Щеннікової, О.М. Ерделевського, М.М. Малєїної.

Серед численних аспектів, пов'язаних з проблемами моральної шкоди, увага яким приділяється у працях вчених-цивілістів, залишаються не досить дослідженими питання аналізу майбутніх засад правозастосування окремих положень Сімейного кодексу. Особливу зацікавленість викликають питання відшкодування моральної шкоди як способу захисту особистих немайнових прав подружжя, а також взаємних прав матері, батька і дитини.

Основним завданням у сфері дослідження, присвяченого питанням відшкодування моральної шкоди, є необхідність встановлення факту завдання моральних страждань та визначення грошового еквіваленту відшкодування цих страждань.

Сімейний кодекс не містить визначення моральної шкоди, а тому є необхідним звернутись до засад її розуміння у цивільному законодавстві. Нині діючий Цивільний кодекс України, регламентуючи у ст.440¹ відшкодування моральної (немайнової) шкоди, вказує на такий її елемент, як заподіяння фізичних та моральних страждань потерпілому, а також інших негативних наслідків³. У зв'язку з необхідністю правильного застосування норм законодавства, що регулюють відшкодування моральної шкоди, пленум Верховного Суду України роз'яснив, що

під моральною шкодою слід розуміти втрати немайнового характеру внаслідок моральних чи фізичних страждань або інших негативних явищ, заподіяних фізичній чи юридичній особі незаконними діями або бездіяльністю інших осіб. Моральна шкода може полягати у приниженні честі, гідності, престижу або ділової репутації, моральних переживань у зв'язку з ушкодженням здоров'я, у порушенні нормальних життєвих зв'язків, через неможливість продовження активного громадського життя, порушення стосунків з оточуючими людьми, в настанні інших негативних наслідків (пункт 3 Постанови). Крім того, під час визначення розміру відшкодування моральної шкоди суд враховує: характер і тривалість страждань, стан здоров'я потерпілого (тяжкість завданої травми, наслідки тілесних ушкоджень, істотність вимушених змін у життєвих і виробничих стосунках конкретної особи, ступінь зниження престижу та ділової репутації, що залежить від часу і зусиль, необхідних для відновлення попереднього стану (пункт 9 Постанови)⁴.

Новий Цивільний кодекс України дає інше, більш деталізоване визначення поняття моральної шкоди. Вона полягає у фізичному болю, стражданнях, які фізична особа зазнає у зв'язку з каліцтвом або іншим ушкодженням здоров'я, у душевних стражданнях, які зазнає фізична особа у результаті протиправної поведінки щодо неї самої, членів її сім'ї чи близьких родичів; у результаті знищення її майна, а також як наслідок приниження честі, гідності і ділової репутації. Відшкодовуючи шкоду, суд повинен керуватися принципами розумності та справедливості (ст.23 ЦК України).

Нове формулювання розуміння моральної шкоди та особливо того значення, яке відіграє принцип справедливості, підкреслює єдність вітчизняної та європейської правової системи. Вимоги визначення розмірів компенсації, що діють у межах компетенції Європейського суду по правам людини, полягають у тому, що моральна шкода по самій природі не підлягає математичному обрахуванню у відносних економічних даних, і її розмір повинен встановлюватись з застосуванням інших підходів. Точні критерії для визначення розміру компенсації у принципі відсутні, а тому Суд повинен користуватись власним розумінням справедливості. При оцінці розміру компенсації моральної шкоди суд повинен враховувати такі емоційні фактори, як: відчуття невпевненості, неспокою, тривоги, турботи, стресу, пригнічення, пригнобленості, розладу, що виникають у результаті порушення того чи іншого права. При цьому найкращим засобом доказування виступають медичні довідки, які доводять факт психічного розладу, що став наслідком завдання шкоди⁵.

Важливим у цьому контексті є те, що до засад регулювання сімейних відносин Сімейний кодекс відносить справедливість, добросовісність, розумність та відповідність моральним засадам суспільства (п.9 ст.7 СК України). На жаль, Законодавство не містить визначення терміну "справедливості", що є системоутворюючою засадою. Теорія права та історія правової думки пропонують розглядати справедливість як "найвищу цінність" (Цицерон), "цінність життя людини" (І.Кант), "необхідність подібну хлібові" (Л. Бернс), "істину у дії" (Жубер). Зрозуміло, що ці поняття найбільш є близькими до норм моралі, і хоча не є писаними, але об'єктивно існують, і є "визначеними у своєму змістові"⁶.

Наповнення змістом цих понять, зокрема категорії справедливості, здійснюється у процесі правозастосовчої діяльності учасниками розгляду справи у суді: сторонами та судом.

Проте більшість елементів змісту емоційних факторів, що визначають моральні страждання і засади встановлення розміру моральної шкоди, є категоріями оціночними. Зазначені поняття є "каучуковими" або "гумовими" – вони дають великий простір для судового розсуду при вирішенні конкретної справи.

Зауважені нами характеристики, пов'язані з категоріями моральної шкоди, впливають на практичну необхідність доводити у процесі розгляду справи в суді двох важливих елементів: факту заподіяння моральних страждань та розміру відшкодування цих страждань. З позицій полегшення такої діяльності, виглядає винятково бажаним закріплення у законодавстві презумпції заподіяння моральної шкоди під час порушення майнових або особистих немайнових прав особи. У поєднанні з встановленням у законодавстві мінімального розміру відшкодування це було б важливою гарантією захисту прав учасників правовідносин.

Презюмована моральна шкода – це страждання, які повинна відчувати (не може не відчувати) “середня”, “нормально” реагуюча на вчинення щодо неї правопорушення людина⁷.

Тому важливого значення набувають положення Сімейного кодексу щодо можливості компенсації моральної шкоди у випадку порушення особистих немайнових прав учасників сімейних правовідносин. Складності застосування норм про відшкодування моральної шкоди пов'язані з тим, що, як правило, її завдання не пов'язане з одночасним порушенням особистої свободи або недоторканості і не супроводжуються в більшості випадках завданням фізичного болю або страждань.

В контексті зазначеного є важливою презюмованість завдання моральної шкоди, яка визначена і закріплена у диспозиціях окремих норм Сімейного кодексу. Так, наприклад, ст.150 СК України вказує на обов'язки батьків щодо виховання та розвитку дитини, а ст.151 встановлює права батьків щодо виховання дитини. У випадку вирішення батьками питання щодо виховання дитини, особливо у разі окремого проживання одного з батьків, вони можуть укласти між собою договір щодо здійснення батьківських прав та виконання обов'язків. Питання про участь у вихованні дитини того з батьків, хто проживає окремо від неї, може бути вирішено органом опіки та піклування, яке є для батьків обов'язковим. Спір щодо участі у вихованні дитини тим з батьків, хто проживає окремо, може бути вирішено судом. Відповідно у законодавстві визначено і відповідальність за порушення встановленого порядку участі у вихованні дитини. Так, у випадку, якщо той з батьків, хто проживає з дитиною, ухиляється від виконання договору щодо здійснення батьківських прав, він зобов'язаний відшкодувати матеріальну та моральну шкоду, завдану другому з батьків (п.2, ч.4 ст.157 СК України). У цьому випадку предметом доказування виступає лише факт ухилення від виконання договору, а факт завдання моральної шкоди у випадку ухилення доказуванню не підлягає, моральна шкода презюмується. Аналогічною є диспозиція правової норми про те, що особа, яка ухиляється від виконання рішення органу опіки та піклування, зобов'язана відшкодувати матеріальну та моральну шкоду тому з батьків, хто проживає окремо від дитини (ч.2 ст.158 СК України), такий обов'язок покладено і на особу, яка ухилятиметься від виконання рішення суду про порядок участі у вихованні дитини (ч.5 ст.159 СК України).

Ще однією правовою нормою, яка створює презумпцію завдання і обов'язок відшкодування моральної шкоди, є ч.2 ст.162 СК України: особа, яка самостійно змінила місце проживання малолітньої дитини, зобов'язана відшкодувати матеріальну та моральну шкоду, завдану тому, з ким вона проживала.

Особливу зацікавленість викликають також диспозиції статей 49 і 50 Сімейного кодексу, що визначають право на батьківство і право на материнство. Правове регламентування цих особистих немайнових прав подружжя є новим у вітчизняному законодавстві. На ґрунт подружніх відносин перенесено конституційні норми про права людини. Зміст цих правових норм підкреслює значення одвічних цінностей у відносинах між дружиною та чоловіком.⁸ До змісту права на материнство та права на батьківство введено норму захисного характеру, яка презюмує відшкодування моральної шкоди. Мова йде про те, що позбавлення жінки можливості

народити дитину або позбавлення чоловіка можливості здійснити продуктивної функції у зв'язку з виконанням нею/ним конституційних, службових, трудових обов'язків або в результаті протиправної поведінки щодо неї/нього є підставою для відшкодування завданої моральної шкоди (ч.3 ст.49 та ч.3 ст.50 СК України).

Зазначені нами випадки відшкодування презюмованої моральної шкоди ні в якому разі не обмежують право на її відшкодування у інших випадках, хоча у диспозиціях правових норм це прямо не вказано. Зрозуміло, що є можливим вимагати відшкодування моральної шкоди у випадку розгляду судом спору про батьківство між чоловіком матері дитини та особою, яка вважає себе батьком дитини. Так, особа, яка вважає себе батьком дитини, народженою жінкою, яка в момент зачаття або народження дитини перебувала у шлюбі з іншим чоловіком, має право пред'явити до її чоловіка, якщо він записаний батьком дитини, позов про визнання свого батьківства. Якщо у задоволенні такого позову судом буде відмовлено, у чоловіка матері дитини виникає право пред'явити позов до оспорювача його батьківства про відшкодування завданих йому моральних страждань.

Право на відшкодування моральної шкоди може з'явитись і у процесі оспорювання батьківства особою, яка записана батьком дитини (ч.1 ст. 136 СК України), оспорювання батьківства після смерті особи, яка записана батьком дитини (ч.1 ст.137 СК України), при оспорюванні з боку матері дитини батьківства свого чоловіка (ч.1 ст.138 СК України) та у випадку спору про материнство (ст.139 СК України).

Моральна шкода може бути відшкодована і в процесі захисту інших особистих немайнових прав учасників сімейних відносин. Можливо вимагати її відшкодування і у випадку порушення обов'язку осіб, які подали заявку про реєстрацію шлюбу, встановленого у ч.1 ст.30 СК України, - повідомити одна одну про стан свого здоров'я. Право на відшкодування моральної шкоди впливає також і з правил ст.31 СК України, зокрема обов'язку особи, яка відмовилась від шлюбу, відшкодувати другій стороні затрати, що були понесені нею у зв'язку з приготуванням до реєстрації шлюбу та весілля.

Другим важливим питанням серед наголошених є необхідність визначення розміру відшкодування моральної шкоди. Оскільки законодавець відмовився від нормативного регламентування методики розрахунку базисного рівня компенсації шкоди, то це питання повністю віддано на розсуд суду. Є зрозумілим, що виходом зі складної ситуації правозастосування норм законодавства міг би стати судовий прецедент, але, на жаль, вітчизняна правова система його не визнає. Тому виникає необхідність створення ситуації, за якої у суду, що вирішує питання відшкодування шкоди, складалась би певна правова "ілюзія" можливого вибору розміру моральної шкоди, запропонованого учасниками судового розгляду. Засобом практичної реалізації такого тактичного прийому може служити висновок експертизи та акти спеціалістів, у яких повинні міститись пропозиції щодо розміру відшкодування.

Фізичні страждання – біль, зудіння, відчуття нудоти або задухи та моральні страждання – страх, горе, пригнічення та інші негативні емоції неможливо класифікувати і дати їм певну матеріальну оцінку. Тому для визначення розміру компенсації необхідно враховувати не вид страждань, а важливість для особи тих нематеріальних благ, яким завдано шкоду.⁹

Можна піти і далі, зазначивши, що важливим стає встановлення того часового проміжку, впродовж якого потерпілий перебуває під негативним впливом негативних емоцій. Психологія вже давно вказувала на зв'язок пам'яті з емоціями. Різноманітні факти та події можуть впливати на нашу свідомість. Але при цьому одні факти постійно витісняють інші. І в першу чергу із

свідомості витісняється те, що для людини є неприємним, те, що впливає на наше самолюбство і пов'язане з власними переживаннями. Забути при цьому – це не тільки не мати можливості пригадати, це і можливість пригадати без емоційного забарвлення¹⁰. Пам'ять змінює наші спогади. У момент завдання шкоди і одразу після нього вони особливо “тяжкі”.

Такий часовий проміжок можливо визначити за допомогою комплексної психолого-психіатричної експертизи. Можливості сучасної психології та психіатрії побудовані на тривалому дослідженні проявів людської свідомості та нервової діяльності. Сучасна наука психіатрія розробила класифікатор психічних та поведінкових клінічних описів та вказівок по їх діагностиці, розроблено систему діагностичних критеріїв МКЗ - 10 (медична класифікація захворювань десятого перегляду) на базі діагностичних критеріїв DSM-III-R, розроблених у США. Зазначені класифікатори дають можливість оцінити по 100-бальній шкалі інтенсивність та часові межі моральних страждань, ступінь страждань, критерії незворочності, подають характеристики основних психотравмуючих факторів та посттравматичних стресових розладів. У поєднанні з можливостями психологічної експертизи, об'єктом якої є психічно здорові особи і яка може дати відповіді на питання про індивідуально-психологічні особливості особи, характер її емоційних реакцій, станів та закономірності перебігу психологічних процесів, застосування діагностичних критеріїв дозволить практично оцінити по 100-бальній шкалі кількість балів, яка відповідає розміру завданих моральних страждань¹¹. Перемноживши таку індивідуально визначену кількість балів на певну константну величину – наприклад розмір середньомісячної зарплати, стає можливим запропонувати певний розмір грошового відшкодування моральної шкоди. Важливим є те, що цей розмір пропонується у вигляді можливої нижньої та верхньої межі, у просторі якої суд може брати певну суму відшкодування. Зрозуміло, що у цьому контексті бажаним було б залишити нормативно встановлений мінімальний рівень відшкодування моральної шкоди, хоча б для встановлення константи для розрахунку шкоди.

Як висновок зазначимо, що можливість відшкодування моральної шкоди завжди буде ефективним засобом стримання від порушень прав учасників сімейних правовідносин.

¹ Сімейний кодекс України. Прийнятий 10 січня 2002 р. – К.: Істина, 2002. – 72 с.

² Ромовська З.В. Сімейний кодекс України – утвердження ідеології ненасильства //Адвокат. –2002. – №6. – С.5-6.

³ Гражданский кодекс Украины и другие законодательные акты. – К.: Альтерпресс, 1992. –281 с.

⁴ Про судову практику в справах про відшкодування моральної (немайнової шкоди): Постанова Пленуму Верховного Суду України №4 від 31 березня 1995 року

⁵ Европейский суд по правам человека: правила обращения и судопроизводства / Под ред. А.В. Демневой, Б. Петранова. – Екатеринбург: Из-во Уральского ун-та, 2001. – С.56-58.

⁶ Щенникова Л.В. Справедливость и добросовестность в гражданском праве России (несколько вопросов теории и практики) // Государство и право. – 1997. – №6. – С.119-121.

⁷ Эрделевский А.М. Критерии и метод оценки размера компенсации морального вреда // Государство и право. – 1997. - №4. – С.5-12.

⁸ Ромовська З.В. Сімейний кодекс України. Погляд у майбутнє //Право України. – 2001. - №2.

⁹ Эрделевский А.М. Критерии и метод оценки размера компенсации морального вреда // Государство и право. – 1997. - №4. – С.5-12.

¹⁰ Коломинский Я.Л. Беседы о тайнах психики. – М.: Молодая гвардия, 1976. – С.140-141.

¹¹ Діагностичні критерії DSM-III-R – К.: Абрис, 1995 . – 272 с.; МКБ-10. Классификатор психологических и поведенческих расстройств / Под ред. Ю.Л. Нуллера, С.Ю. Циркала. – К.: Факт, 1999. – 270 с.